

УДК 347.661.7

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.2.02>**Олександр Кухарев,**

докт. юрид. наук, доцент,

професор кафедри цивільного права та процесу

Харківського національного університету внутрішніх справ

СУТНІСТЬ ПРАВА НА ОBOB'ЯЗКОВУ ЧАСТКУ У СПАДЩИНІ У СПАДКОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена з'ясуванню сутності права на обов'язкову частку у спадщині. Обґрунтовано, що за своєю природою правило обов'язкової частки належить до інституту спадкування за законом. Наголошено, що у цивільному законодавстві імперативно визначений вичерпний перелік спадкоємців, наділених правом на обов'язкову частку у спадщині, що унеможливує вибір правонаступника в цьому випадку. Коло осіб, які мають право на обов'язкову частку, включає спадкоємців першої черги, які є неприцездатними в силу віку або стану здоров'я. При цьому закон не тільки визначає перелік осіб, наділених правом на обов'язкову частку у спадщині, а й встановлює її розмір. Тобто простежується чітка аналогія з колом спадкоємців за законом та нормативним розподілом спадщини між ними.

Суб'єкти права на обов'язкову частку у спадщині є саме спадкоємцями, а не кредиторами, які мають зобов'язальне право вимоги до спадкоємців за заповітом.

Доведено, що у разі спадкування за заповітом подружжя положення про обов'язкову частку у спадщині застосовується після смерті другого з подружжя. Отже, саме його неприцездатні діти або батьки набувають право на обов'язкову частку у разі позбавлення їх спадщини змістом заповіту.

Проаналізовано встановлену у зарубіжних правопорядках систему аліментування обов'язкових спадкоємців. Сформульовано висновок, що наявний в національному законодавстві механізм визначення обов'язкової частки шляхом виділення певної частини спадщини більшою мірою відповідає сучасним економічним умовам, а також інтересам суб'єктів відповідних правовідносин, ніж запропонований в українській правовій доктрині механізм аліментування обов'язкових спадкоємців. Наголошено, що повне скасування обов'язкової частки у спадщині не відповідає справедливості як загальній zasadі цивільного законодавства та може призвести до суттєвих зловживань з боку заповідача.

Ключові слова: спадкування, спадщина, спадкування за заповітом, спадкування за законом, спадкодавець, спадкоємець, обов'язкова частка у спадщині.

Постановка проблеми. Принцип соціальної справедливості найбільш повно реалізується у правилі про обов'язкову частку у спадщині, що розглядається у правовій доктрині як суттєве обмеження свободи заповіту. Право на обов'язкову частку у спадщині нерозривно пов'язано із сімейними, моральними засадами суспільства та є особистим майновим правом неприцездатних спадкоємців першої черги отримати визначену законом частку у спадщині незалежно від змісту заповіту. При цьому слід зважати, що спадкування за правом на обов'язкову частку здійснюється всупереч волі заповідача, оскільки особа, наділена таким правом, взагалі не вказана в заповіті як спадкоємець, прямо позбавлена права на спадкування змістом заповіту або її частка у спадщині визначена заповідачем у меншому розмірі, ніж це встановлено законом. Саме тому законодавець забезпечує оптимальний баланс інтересів власника майна та окремих категорій осіб, які потребують

додаткового захисту в силу їхнього віку або стану здоров'я.

Аналіз останніх досліджень. Право на обов'язкову частку у спадщині належить до одного з найбільш розроблених напрямів спадкового права. Цій тематиці приділяли увагу В. І. Серебровський, Б. С. Антимонов, К. О. Граве, В. К. Дроніков, П. С. Нікітюк, Ю. О. Заїка, І. В. Спасибо-Фатєєва, З. В. Ромовська, С. Я. Фурса, О. П. Печений, Є. О. Рябоконт, Є. І. Фурса, Н. М. Павлюк, А. М. Ковальчук, В. В. Васильченко та інші учені.

Проте предмет дослідження вказаних науковців фокусувався переважно на проблемах визначення розміру обов'язкової частки у спадщині, встановлення кола осіб, наділених відповідним правом, та можливості його розширення. Водночас не вирішеним повною мірою залишається питання виявлення сутності права на обов'язкову частку у спадщині. Актуальність окресленого питання зумовлюється також економічними

змiнами, що постійно відбуваються у суспiльствi, а також розпочатим процесом рекодифiкацiї цивiльного законодавства України. Невипадково у Концепцiї оновлення ЦК України захист прав осiб, що мають право на обов'язкову частку у спадщинi, визначено як один iз напрямiв рекодифiкацiї Книги 6 ЦК [1, с. 58].

|| **Метою** даної статтi є з'ясування сутностi права на обов'язкову частку у спадщинi.

Виклад основного матерiалу. Вiдповiдно до ст. 1241 ЦК малолiтнi, неповнолiтнi, повнолiтнi непрацевдатнi дiти спадкодавця, непрацевдатна вдова (вдiвець) та непрацевдатнi батьки спадкують, незалежно вiд змiсту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разi спадкування за законом (обов'язкова частка).

Питання правової природи спадкування обов'язкової частки у спадщинi тривалий час є дискусiйним серед дослідників спадкового права. З цього приводу можна видiлити три основнi позицiї, якi по-рiзному розглядають її сутнiсть.

Прихильники першої позицiї вважають, що спадкування за правом на обов'язкову частку у спадщинi становить *самостiйний вид спадкування, вiдмiнний вiд спадкування за заповітом та за законом* [2, с. 46], [3, с. 200, 201], [4, с. 342], [5, с. 289, 290]. Зокрема, О. О. Сiроштан пропонує надати необхідному спадкуванню самостiйного статусу. Для цього авторка вважає за необхідне видiлити спадкування за правом на обов'язкову частку в самостiйний пiдроздiл спадкового права, а саме «Гарантiї та компенсацiї малолiтнім, неповнолiтнім та непрацевдатним членам сiм'ї спадкодавця пiд час спадкування за заповітом» [6, с. 214].

Иншi ученi визначають спадкування особами, передбаченими у ст. 1241 ЦК, як *особливий вид спадкування за законом* [7, с. 113], [8, с. 28], [9, с. 2/51], [10, с. 151]. Верховний Суд у своїх постановках неодноразово наголошував на тому, що, хоча норма про право на обов'язкову частку розмiщена у главi, присвяченiй спадкуванню за заповітом, за своєю сутнiстю право на обов'язкову частку належить до спадкування за законом [11; 12; 13].

Нарештi, спадкування обов'язкової частки у спадщинi розглядається як *особливий порядок спадкування, заснований на заповітi* [14, с. 12], [15, с. 122, 123], [16, с. 381].

Окремо слід навести погляд на обов'язкову частку у спадщинi як на *правовий привiлей* спадкоємця, наданий йому державою [17, с. 21].

Аналіз законодавства не дає можливостi визначити природу права на обов'язкову

частку у спадщинi. Так, ст. 1241 ЦК структурно розмiщена у гл. 85 «Спадкування за заповітом», що спершу наводить на думку, що законодавець розглядає отримання спадщини за таким правом у межах спадкування за заповітом. Однак, згiдно з пiдп. 5.15 п. 5 гл. 10 розд. II Порядку вчинення нотарiальних дiй нотарiусами України, нотарiус видає спадкоємцю, який має право на обов'язкову частку у спадщинi, свiдоцтво про право на спадщину за законом. Крім того, у ЦК мiститься вичерпний перелiк спадкоємцiв, надiлених правом на обов'язкову частку у спадщинi, що унеможливує вибiр правонаступника в цьому випадку. А вибiр спадкоємця – основне право спадкодавця в межах цивiльно-правового iнституту спадкування за заповітом, що становить, по сутi, його ядро та визначає функцiональне призначення. Адже, складаючи заповіт, особа має на метi змiнити той порядок спадкування, що визначений у законi. Фактично коло осiб, надiлених правом на обов'язкову частку у спадщинi, охоплюється спадкоємцями за законом першої черги, якi є непрацевдатними в силу вiку або стану здоров'я.

Саме тому право на обов'язкову частку у спадщинi слід вiднести до iнституту спадкування за законом, незважаючи на розташування вiдповiдної норми у гл. 85 ЦК. Додамо до цього, що закон не тiльки визначає перелiк осiб, надiлених досліджуванним правом, а й iмперативно встановлює розмiр обов'язкової частки. Тобто простежується чiтка аналогiя з колом спадкоємцiв за законом та нормативним розподiлом спадщини мiж ними. Спiрним при цьому видається розумiння сутностi змiсту ст. 1241 ЦК як перерозподiлу спадщини державою [3, с. 224], оскiльки законодавець не втручається в процес розподiлу спадщини мiж спадкоємцями волею заповідача, а лише певним чином коригує її. I таке коригування є незначним.

Суб'єкти права на обов'язкову частку у спадщинi є саме спадкоємцями, а не кредиторами, якi мають зобов'язальне право вимоги до спадкоємцiв за заповітом. У законi мiститься застереження про *спадкування особами*, якi мають право на обов'язкову частку у спадщинi. Отже, для здiйснення такого права вони мають прийняти спадщину у спiб та строки, визначенi в ЦК, а до вiдносин мiж цими суб'єктами та спадкоємцями за заповітом не застосовуються ст. ст. 1281, 1282 ЦК, що визначають порядок задоволення вимог кредиторiв спадкодавця. Крім того, обов'язковий спадкоємець може бути усунений вiд права на спадкування в порядку ст. 1224 ЦК. У цьому аспектi є всi пiдстави погодитися з позицiєю R. Zimmermann про

те, що становище особи, наділеної правом на обов'язкову частку, є надійнішим, якщо є співспадкоємцем, а не просто має особисту вимогу до спадкоємця [9, с. 15/51].

Слід зважати на особливості застосування положення ст. 1241 ЦК у разі спадкування за заповітом подружжя, зумовлені специфікою цього правочину. Подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності. У разі складення такого заповіту частка у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до другого з подружжя, який його пережив. Після смерті останнього право на спадкування мають особи, визначені подружжям у заповіті.

Перехід частки у праві спільної сумісної власності до другого з подружжя здійснюється не в порядку спадкування. У даному випадку смерть першого з подружжя є лише підставою для зміни правового режиму майна, стосовно якого складено спільний заповіт, – спільна сумісна власність подружжя перетворюється на приватну власність другого з подружжя. Змінюючи свій правовий режим, таке майно не набуває статусу спадкового, а вдова (вдвівець) набувають майно у приватну власність автоматично, без необхідності приймати спадщину. З цього випливає, що до відносин з переходу частки у спільній сумісній власності після смерті першого з подружжя не застосовується правило обов'язкової частки у спадщині. Виключно смерть другого з подружжя породжує відносини спадкування, і за наявності у нього непрацездатних дітей або батьків, які позбавлені спадкування змістом заповіту, в останніх виникає право на обов'язкову частку у спадщині.

У зарубіжних правопорядках з'являється «аліментна ідеологія» обов'язкової частки у спадщині. Її зміст полягає в тому, що особа отримує не визначену законом частку у спадщині, а певне грошове утримання. Так, спадкове право Англії не надає обов'язковим спадкоємцям права на отримання обов'язкової частки у спадщині, але такі особи можуть вимагати в судовому порядку надання їм «розумного утримання» за рахунок спадщини. Практично аналогічні норми містяться в законодавстві Ізраїлю: після стягнення аліментів, за наявності певних обставин, спадкоємці можуть просити суд про зменшення розміру аліментів або відмову в їх стягненні [18, с. 46, 47].

В окремих штатах США домашні та сімейні допомоги гарантують тому з подружжя, хто пережив, та неповнолітнім дітям отримання певного доходу, що виплачується зі спадкового майна протягом

кількох місяців безпосередньо після відкриття спадщини. Зокрема, у штаті Монтана домашня допомога становить 20 000 дол. США та призначається одному з подружжя, хто пережив іншого, за відсутності якого ділиться порівну між неповнолітніми дітьми заповідача. Один із подружжя та неповнолітні діти спадкодавця мають також право на отримання сімейної допомоги у вигляді одноразової виплати 18 000 дол. США або у вигляді періодичних платежів, що не перевищують 1500 дол. США на місяць протягом одного року [19, с. 585, 586].

Схожий шлях проходить нині законодавство Шотландії. Одним із варіантів, запропонованих Правовою комісією, є аліментарна схема розрахунку обов'язкової частки нащадків. За цією схемою дитина спадкодавця, яка має право на утримання, отримує як спадкоємець, незалежно від заповіту, капіталізовану суму [20, с. 50].

Ідея заміни обов'язкової частки у спадщині певними виплатами має своїх прихильників і серед сучасних українських учених. Зокрема, Ю. О. Заїка пропонує надавати обов'язковому спадкоємцю аліментування за рахунок спадкового майна на засадах, визначених сімейним законодавством [21, с. 204]. Л. В. Козяр-Скок, досліджуючи законодавство Німеччини, обґрунтовує запровадження в спадковому праві України таких нових інститутів, як вдовина частка, неотторканна частка, домашня та сімейна допомога [22, с. 261].

Водночас наведені законодавчі ініціативи навряд чи доцільно запроваджувати до національної правової системи, оскільки вони передбачають спадкування майна високої вартості, а також включення до складу спадщини грошових коштів, розміщених на банківських рахунках. У протилежному випадку надання обов'язковому спадкоємцю аліментування, домашньої та сімейної допомоги буде проблематичним щонайменше через невелику цінність успадкованого майна. Якщо спадщина обмежується правом власності на незначну частку у квартирі або житловому будинку, споживчі речі, то виконати обов'язок щодо утримання певної особи протягом визначеного законом часу виявиться проблематичним. Крім того, забезпечуючи права обов'язкового спадкоємця, не можна допускати порушення майнової сфери спадкоємців за заповітом, обсяг виконання яких не повинен перевищувати вартості успадкованої частки.

Більш того, зарубіжними авторами наводяться аргументи на користь повного скасування обов'язкового спадкування, що мають переважно економічний характер та стосуються як спадкових активів, так і обов'язків

батьків і дітей. Стверджується, що закон повинен підтверджувати виключно власність особи-власника, а не трактувати її як сімейну чи спільну власність, яка буде збережена для наступних поколінь. Саме власник повинен вирішувати правову долю свого майна. Крім того, якщо в минулому сімейні статки передавались із покоління в покоління, то тепер активи батьків частіше за все є результатом їхньої власної копіткої праці.

Щодо сімейних обов'язків, то основний аргумент проти обов'язкової частки у спадщині полягає в тому, що окремим дітям вона може і не знадобитись. Раніше обов'язкова частка у спадщині давала дітям можливість отримати незалежність і розпочати власне життя окремо від батьків. Утім, суттєве збільшення тривалості життя призвело до того, що діти отримують частину спадщини у старшому віці, коли вони вже покинули батьківський дім та набули незалежності. А це, у свою чергу, підриває справедливість самої суті обов'язкового спадкування: якщо діти вже самодостатні, немає жодних підстав обмежувати волю їхніх батьків [23, с. 271–273].

Напевне, такий радикальний крок, як скасування обов'язкової частки у спадщині, не відповідає передусім справедливості як загальній zasadі цивільного законодавства (ст. 3 ЦК) та може призвести до суттєвих зловживань з боку заповідача. Обов'язкова частка встановлена не лише найближчим для заповідача особам, а тим із них, хто є непрацездатними за віком або станом здоров'я. Це свідчить про необхідність додаткового захисту прав таких спадкоємців з боку держави. Слід врахувати, що правило ст. 1241 ЦК захищає також інтереси дітей спадкодавця, зачатих за життя та народжених після його смерті (т. з. насцитуруси). Складаючи заповіт, спадкодавець може просто не знати про з'явлення такого спадкоємця вже після відкриття спадщини. Законодавством встановлений більш прийнятний механізм забезпечення реалізації дійсної волі заповідача у досліджуваних правовідносинах – зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині в судовому порядку. Диспозитивність цього механізму зумовлена, по-перше, відкритим переліком підстав для зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині та, по-друге, відсутністю тих меж, до яких суд може зменшити її розмір.

Висновки

Право на обов'язкову частку у спадщині слід віднести до інституту спадкування за законом, незважаючи на структурне розміщення відповідної норми у гл. 85 ЦК. Закон не тільки визначає перелік осіб, наділених

правом на обов'язкову частку у спадщині, а й встановлює її розмір. Тобто простежується чітка аналогія з колом спадкоємців за законом і нормативним розподілом спадщини між ними.

Суб'єкти права на обов'язкову частку у спадщині є саме спадкоємцями, а не кредиторами, які мають зобов'язальне право вимоги до спадкоємців за заповітом.

У разі спадкування за заповітом подружжя положення про обов'язкову частку у спадщині застосовується після смерті другого з подружжя. Отже, саме його непрацездатні діти або батьки набувають права на обов'язкову частку у разі позбавлення їх спадщини змістом заповіту.

Наявний у національному законодавстві механізм визначення обов'язкової частки шляхом виділення чітко встановленої частини спадщини більшою мірою відповідає сучасним економічним умовам, а також інтересам суб'єктів відповідних правовідносин, ніж запропонована система аліментування обов'язкових спадкоємців. При цьому повне скасування обов'язкової частки у спадщині не відповідає справедливості як загальній zasadі цивільного законодавства та може призвести до суттєвих зловживань з боку заповідача.

Список використаних джерел:

1. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : АртЕк, 2020. 128 с.
2. Дроников В. К. Наследственное право Украинской ССР. Киев : Вища школа, 1974. 159 с.
3. Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд : наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко та ін.; за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Видавель Фурса С. Я.: КНТ, 2007. 1216 с.
4. Омарова У. А. Принципы социальной справедливости в праве на обязательную долю в наследстве. *Проблемы современной цивилистики* : сборник статей, посвященный памяти профессора С. М. Корнеева / отв. ред. Е. А. Суханов и М. В. Телокина. Москва : Статут, 2013. С. 338–345.
5. Ковальчук Я. В. Юридична природа спадкування за правом на обов'язкову частку у спадщині. *Науковий вісник ДПС України. Серія «Економіка, право»*. 2011. № 2. С. 287–292.
6. Сіроштан О. О. Правова природа права на обов'язкову частку у спадщині. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 2. С. 211–215.
7. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право : підручник. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 264 с.
8. Печений О. П. Право на обов'язкову частку у спадщині як особливий вид спадкування. *Мала енциклопедія нотаріюса*. 2016. № 6. С. 28–33.
9. Zimmermann R. The Compulsory Portion in German Law. *Max Planck Private Law Research Paper*. № 19/19. P. 1/51–51/51.

10. Ковальчук А. М. Правова природа права на обов'язкову частку у спадщині. *Університетські наукові записки*. 2011. № 1. С. 147–152.

11. Постанова Верховного Суду від 10 травня 2018 р., судова справа № 497/1870/16-ц, провадження № 61-1831св18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73896650> (дата звернення: 10.01.2021).

12. Постанова Верховного Суду від 30 травня 2018 р., судова справа № 483/597/16-ц, провадження № 61-18875св18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74439989> (дата звернення: 10.01.2021).

13. Постанова Верховного Суду від 02 серпня 2018 р., судова справа № 705/3890/16-ц, провадження № 61-18875св18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75691382> (дата звернення: 10.01.2021).

14. Чепига Т. Д. Наследование по завещанию в советском гражданском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 1965. 16 с.

15. Васильченко В. В. Спадкування права на обов'язкову частку у спадщині за новим цивільним законодавством: доктринальні проблеми. *Право України*. 2003. № 10. С. 120–123.

16. Павлюк Н. М. Свобода заповіту та право спадкування обов'язкової частки: правовий аспект. *Держава і право. Серія «Юридичні науки»*. 2010. Вип. 49. С. 379–383.

17. Кожокар Е. В., Передерко В. В. Обязательная доля в наследстве как форма реализации конституционного принципа социальной справедливости. *Журнал гражданского права*. 2016. Вып. 21. С. 19–22.

18. Никифоров А. В. Правовое регулирование обязательной доли в наследственном законодательстве России и США. *Наследственное право*. 2013. № 1. С. 43–47.

19. Гражданское и торговое право зарубежных государств : учебник : в 2 т. / отв. ред. Е. А. Васильев, А. С. Комаров. 4-е изд., перераб. и доп. Т. II. Москва : Междунар. отношения, 2008. 640 с.

20. Петров Е. Ю. Наследственное право России: состояние и перспективы развития (сравнительно-правовое исследование). Москва : М-Логос, 2017. 152 с.

21. Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток : монографія. 2-ге вид. Київ : КНТ, 2007. 288 с.

22. Фурса Є. Є., Козяр-Скок Л. В. Окремі питання спадкування з іноземним елементом: консул, нотаріус, суд : монографія. Київ : Алерта, 2017. 384 с.

23. Lamarca Marquès A. We Are Not Born Alone and We Do Not Die Alone: Protecting Intergenerational Solidarity and Refraining Cain-ism Through Forced Heirship. *Oñati Socio-legal Series*. 2014. Vol. 4. № 2. P. 264–282. URL: <http://ssrn.com/abstract=2431053> (Last accessed: 10.01.2021).

Oleksandr Kukhariev. Essence of the right to legitimate portion within inheritance law of Ukraine

The article is focused on clarifying the essence of the right to legitimate portion. It has been substantiated that the rule of legitimate portion by its nature belongs to the institution of hereditary succession. It has been emphasized that civil law imperatively defines the exhaustive list of lawful heirs endowed with the right to legitimate portion, which makes it impossible to choose a successor in this case. The range of persons entitled to legitimate portion is covered by the lawful heirs of the first priority, who are incapable due to the age or health condition. Herewith, the law both determines the list of persons entitled to legitimate portion and sets its size. Thus, there is a clear analogy with the range of lawful heirs according to law and the normative distribution of assets between them.

The subjects of the right to legitimate portion are the lawful heirs, but not the creditors who have the obligatory right to claim the testamentary heirs.

It has been proved that the provisions on legitimate portion in case of testamentary succession of the spouses are applied after the death of the second spouse. Therefore, his or her incapable children or parents acquire the right to legitimate portion in case of depriving them of assets by the content of the last will and testament.

The author has analyzed the system of paying alimony of forced heirs established in foreign legal systems. It has been concluded that the existing in national law mechanism of determining legitimate portion by allocating a certain part of the assets is more in line with modern economic conditions, as well as with the interests of subjects of the relevant legal relations than the mechanism of paying alimony suggested in Ukrainian legal doctrine. It has been emphasized that the complete abolition of legitimate portion does not correspond to justice as the general principle of civil law and can lead to significant abuses by the ancestor.

Key words: succession, assets, testamentary succession, hereditary succession, ancestor, lawful heir, legitimate portion.